

Віктор Андрущенко
доктор філософських наук, професор
академік НАПН України,
член-кореспондент НАН України

ЦІННІСНИЙ ДИСКУРС В ОСВІТІ

Освіта у будь-якому суспільстві завжди розгортається як ціннісний дискурс людини (учня, студента) і суспільства (вчителя, викладача) з приводу істини і похибки, добра і зла, красивого і потворного, справедливого і не справедливого, наявного і належного. Сходинами дискурсу дитина оволодіває певною сумою знань, культури та досвіду, навичками і вміннями, формує свою особисту наукову картину світу, світогляд, піднімається до власного розуміння філософії життя, входить у нього в якості людини як особистості і громадянина.

Цей дискурс здійснюється упродовж життя. Навіть тоді, коли людина стає дорослою, виховує своїх дітей або онуків. Вона немов би знову і знову повертається в дитинство і юність, крок за кроком повторюючи те, що здавалося б уже давно освоєно й пережито. І одночасно вона освоює нові життєві реалії, нові знання, інформацію, досвід і культурні цінності, які накочуються на неї як морська хвиля – могутня і невідворотна, завжди одна і та ж і, разом з тим, нова, унікальна і неповторна.

Ціннісний дискурс в освіті має свої пріоритети, ритми, напругу, канали та напрями реалізації. З різною силою він здійснюється в дитинстві, шкільному віці, на рівні університету, у зрілому віці чи в період старості. На нього впливають – підсилюючи або стримуючи – різноманітні суспільні економічні, політичні, соціокультурні обставини. На ньому відображається суб'єктивність особистості, її допитливість, тип характеру, психології. Він має як регульований, так і не регульований характер, піддається управлінню (скажімо, на рівні семінарського заняття) або ж здійснюється спонтанно, як снігова лавина в горах, наприклад, серед однокласників чи однокурсників у неформальній обстановці, у студентському гуртожитку тощо.

У філософському розумінні «дискурс» має багатовимірний зміст. Класична філософія пов'язує його з переходом від одного судження до іншого у протилежність інтуїтивному осягненню предмета; розглядає як механізм осягнення смислу, що існує для людини в актах її взаємодії з іншими людьми; трактує як спосіб комунікативної передачі смислу від одного суб'єкта до іншого (див.: Новая философская энциклопедия. – М., 2000. – т. 1.- с. 670-671). Як зазначав Ф. Аквінський, дискурс – це рух інтелекту від одного об'єкта до іншого. Не вникаючи в складну і розгалужену архітектуру дискурсу – це завдання потребує окремого розгляду на рівні філософського осмислення – відштовхнемось від

загальнозрозумілого: «дискурс – це рух інтелекту...» й спробуємо відстежити його ціннісні лінії, що перетинаються в освіті.

Освіта становить собою складне, багатовимірне явище людської культури. Вона є об'єктом вивчення різноманітних дисциплін: педагогіки, історії, соціології, психології, юриспруденції, лінгвістики, філології, математики, кібернетики, статистики тощо. Особливе місце серед них посідає філософія. Специфіка філософського підходу зумовлюється тим, що у його рамках реалізується розгляд освіти не з того чи іншого боку – останнє є прерогативою конкретних дисциплін, - а як певної цілісності. Філософія формує інтегральний погляд на освіту. З множини складових елементів, кожен з яких осмислюється на рівні конкретної предметної області, філософія виокремлює сутнісне поняття освіти. Освіта у філософському вимірі постає у вигляді таких взаємодоповнюючих характеристик, як форми людської діяльності з передачі-освоєння наукових знань, культури, інформації, досвіду; як специфічна підсистема суспільного життя, в якій здійснюється означена функція; як множина відносин, що складаються між людьми у рамках особливого соціального інституту; як система цінностей і норм, за якими формується особистість; як механізм виховання особистості; як мережа організацій, закладів та установ, через які здійснюється передача знань від одного покоління до іншого тощо.

При цьому, з якого б боку ми не підходили до «освіти», вона завжди висвітлюється як система функціонування цінностей, що передаються від одного суб'єкта до іншого на основі дискурсу. І якщо зважити на особливий погляд академіка НАПН України І. Прокопенка, який не безпідставно визначає освіту у якості ціннісної функції суспільства, то можна з впевненістю сказати, що ціннісний дискурс є сутнісною характеристикою освіти. Зупинимось на його змістовних лініях більш детально.

Тоталітарні суспільства «дискурсу» в освіті не практикують, або ж дозволяють його лише у межах пануючої державної ідеологічної доктрини. «Дозований дискурс» формує одномірну особистість. Демократичні суспільства цей дискурс збуджують і тоді особистість, що формується, отримує можливість «керуватись власним розумом» (І. Кант), приймати власні рішення, бо оволоділа варіативними знаннями, дискурсними культурними цінностями, порівняльною і співставною інформацією, освоїла багатомірний досвід, самостійно визначилась у суперечливих життєвих ситуаціях, розібралась у співвідношенні ідеалу й реальності.

Зрозуміло, якість, обсяг і глибина цього «визначення», «освоєння», «оволодіння» для кожної людини є різна. У всьому є своя міра і своя межа. Кожен приходить в освіту із своїми потребами і здібностями, метою та інтересами. Не всякий здатен освоїти навчальну програму у повному обсязі й змісті. Однак, дискурс є дискурс. Він сприяє формуванню впевненості у собі, творчому підходу до справи, становленню універсальної особистості, здатної до самостійної життєтворчості.

За якими ж головними сюжетами розгортається дискурс в системі освіти? На маю думку, насамперед, у напрямі співвідношення «істини» і «похибки» в тому знанні, яке передається дітям, тих методів пізнання, якими воно (знання) добуте, того суспільного (та індивідуального) значення, яке воно має для людини, що його освоює. В основі цього дискурсу лежать такі одвічні людські прагнення, як допитливість і сумнів.

За визначенням В. Даля, «допитливість» є бажанням все знати про щось, без якоїсь конкретної мети; дізнаватись про те, до чого не має діла; своєрідна пристрась все знати і бачити, без мети і користі (В. Даль. Толковий словарь живого великорусского языка. Том второй. – М, 1995. – С. 283); «сумнів» – коливання думок, нерішучість, хитке непорозуміння, недовіра, підозра, побоювання (там же, – Том четвертый. – С. 269). Ці якості, очевидно, притаманні людині генетично, виявляються на ранніх стадіях (немовляти і дитинства) і супроводжують її упродовж всього життєвого шляху. Отже, дитина принципово готова до дискурсу й, переступаючи поріг школи, прагне до нього, як до першого і основного джерела досягнення своєї «самості», формування власної ідентичності, реалізації прагнення бути собою. Школа, на жаль, це прагнення нерідко притамовує. Вона «підсовує» дитині програму унормованого знання («залізобетонні конструкції»), обмежує пошуковість, відкидає сумнів і дитина втрачає до неї інтерес. Їй стає не цікаво. Вона тікає від школи, реалізує свою допитливість і сумнів на вулиці. Чи варто говорити про те, що ця реалізація досить часто проходить в асоціальних формах? Дискурс може налагодити (організувати) лише творчий, самостійно мислячий вчитель при умові демократичного управління навчально-виховним процесом і наявності глибоких власних знань і творчих здібностей, які він передає учню.

Справжній вчитель також має свої сумніви. Унормоване знання він подає як дійсне, а не позірне «коливання думок» і тоді в дитини зароджується творчість, вона входить у дискурс, формує власну позицію, світогляд. Істина для дитини відкривається у поєднанні абстрактного і конкретного, абсолютного й відносного знання, як процес, як творчий пошук. Звичайно, у всьому повинна бути міра і такт. Пошукова напруга має зростати в міру переходу учня із класу в клас, від шкільної до студентської лави, від дискурсу, керованого вчителем (педагогом), до самостійного наукового пошуку.

Другим, не менш важливим напрямом освітянського дискурсу є прагнення до самовизначення особистості, що навчається, в системі категорій «добра» і «зла».

Освіта – це не тільки система передачі-засвоєння знань, але й механізм соціалізації особистості, становлення людини і громадянина. Зайве говорити про те, що в такій іпостасі людина постає лише тоді, коли своєю діяльністю свідомо і цілеспрямовано утверджує загальнолюдські пріоритети і цінності, головною з яких є категорія «добра» (належне і морально позитивне у вчинках і мотивах діяльності людини, у явищах соціальної дійсності);

протидії антицінностям, узагальненою характеристикою яких є категорія «зла» (морально негативне, негоже). Кордони між протилежними цінностями є прозорими, рухливими. Визначити їх буває дуже й дуже важко. І лише дискурс дозволяє зважити умови, за якими можливість добродійності перетворюється у дійсність, і які визначають свободу особистості у виборі цінностей.

На жаль, сучасна школа у переважній більшості випадків подібного дискурсу уникає. У мене склалось враження, що пересічний вчитель його просто боїться. Моральний дискурс, знову ж таки, реалізується «на вулиці». І як результат, більшість випускників залишає школу малоздатною до морального вибору, або ж зі спотвореним уявленням про добро і зло. І одночасно, я можу назвати десятки, сотні, а може й тисячі прикладів, коли подібний дискурс є визначальною характеристикою взаємовідносин учителя і учня. Основою такого дискурсу є українська культурно-історична традиція, батьківська мораль, що завдяки утвердженню авторитету праці, родини і батьків, громади і держави, товаришкості і т. ін. об'єктивно обумовлює людину на творення «добра» і протистояння «злу». Осягнення цієї традиції відтворює український національний характер, формує людину, здатну відстояти своє людське єство, допомогти для іншого у цьому.

Нарешті, третя лінія освітянського дискурсу розгортається в царині протистояння **«прекрасного» і «потворного»**.

Людина – єдина істота на Землі, здатна відтворювати предметні форми буття за законами краси. Бути людиною – означає діяти за законами краси. «Краса врятує світ», підкреслював класик. Людина краси – це людина справи, надійності і порядності. Прекрасне уособлює собою впорядкованість, досконалість гармонію, симетрію, ритм у предметних формах людської діяльності; потворне – дисгармонію, аритмічність, недосконалість структурно-функціональної організації, що викликає незадоволеність, антипатію. Проходячи горнило суспільно-історичної практики і культури, прекрасне відтворюється як реальне втілення свободи і універсальності творчих сил і здібності людини; потворне ж – як їх обмеження, стримування, руйнація.

І знову ж таки, кордони між ними надто умовні. Розрізнити їх може лише смак, що формується як здатність людини за безпосереднім почуттям визначати естетичну цінність предмету, явищ дійсності, мистецтва. Останнє विकристалізується лише в дискурсі, де зіштовхуються (протистоять, заперечують або доповнюють одне одного) естетичні оцінки, смаки, почуття, ідеали. Високорозвинене почуття прекрасного, вміння його розпізнавати, творити і відтворювати – неодмінна риса всебічно і гармонійно розвиненої особистості. Виховання естетичного смаку є одним із напрямів формування такої особистості. Особливістю цього процесу є те, що смак не можна нав'язати. Він виховується у практичній діяльності, через освоєння культурних (мистецьких) цінностей, завдяки дискурсному (смісловому) осягненню індивідуального почуття, як почуття суспільного, всезагального.

Маніпуляція почуттями, що часто-густо практикується ідеологічними та пропагандистськими організаціями, дорого обходиться людству. Вона духовно підкорює людину, формує інертну масу людей, яка, не усвідомлюючи факту духовної обробки, керується у своїх почуттях, думках, поглядах і вчинках наперед заданими стереотипами. Протистояти маніпуляції може лише дискурсно сформована людина, яка навчилася самостійно розрізняти прекрасне і потворне, добро і зло, істину і похибку, яка вміє відстоювати власну думку, реалізовувати (завдяки волі) свої переконання у повсякденній практичній діяльності.

Формування такої людини розпочинається в сім'ї, продовжується у школі і виші, здійснюється протягом всього життя, насамперед, через освоєння людиною культурної і мистецької спадщини. Сучасна школа, на жаль, мистецькій освіті (культурологічному дискурсу) уваги майже не приділяє. Як не прикро, але – факт: мистецтво – література, музика, живопис, архітектура тощо – знаходиться на задвірках навчально-виховного процесу. Естетичне виховання в школі здійснюється спонтанно, без належного теоретичного і методичного супроводу. Краса все ще не зайняла в ній того поважного місця, яке вона займає в реальному житті людини. Пересічний учень віддає перевагу «вуличним смакам» (до того ж, спровокованим псевдокультурою сучасного телебачення) і лише одиниці (більшою мірою завдяки самовихованню або спеціалізованій мистецькій освіті) виявляються в змозі розпізнати, відчутти сенс емоційно-образного світу культури і мистецтва, перевести його у свій власний духовний світ, втілити у безпосередню життєтворчість.

У радянські часи основні завдання естетичного виховання традиційно реалізовувались у позаурочний час. Різноманітні гуртки, факультативи, виховні бесіди, конкурси, огляди художньої самодіяльності, виставки творчих праць, зустрічі з видатними митцями тощо створювали й відтворювали можливості дискурсу, який хоча й обмежувався ідеологічними пріоритетами (зокрема, принципом партійності), певну міру реалізації художньо-естетичних інтересів, формування естетичної свідомості, естетичного ставлення до світу все ж забезпечували. Економічна скрута, фінансові обмеження, хибно зрозумілий ринковий прагматизм і багато інших причин за останні 10-15 років зі школи цю справу практично «витіснили». На сьогоднішній день український вчитель методиками й технологіями естетичного дискурсу майже не володіє. Відповідні навчальні заняття чи практикуми в педагогічних університетах належного теоретичного й методичного супроводу не мають, або ж не проводяться взагалі. Естетичний дискурс потребує негайного відтворення, активізації на всіх рівнях навчально-виховного процесу у школі і виші.

Означені лінії (напрями), хоча й визначені нами у якості основних, багатогранну і різноспрямовану палітру освітянського дискурсу далеко не вичерпують. Освіта реалізується в реальному життєвому просторі, основні сфери якого – економічна, політична, соціокультурна, духовна – мають стати

предметом розгорнутого, послідовного, перманентного дискурсу в школі і в університеті, в трудових колективах, в культурі, в процесі самоосвіти упродовж життя для кожної людини як особистості і громадянина. Дискурс – це пошук і відтворення смислу. І якщо життя людини має бути осмисленим, а саме таким воно й має бути, воно (життя) реалізується як дискурс, витoki якого знаходяться в освіті.